

Motetter till mässan i Västerås domkyrka och skola kring sekelskiftet 1600

Liturgihistoriska implikationer

MATTIAS LUNDBERG

I Västerås stiftsbibliotek har bevarats en betydande mängd motetter och mässmusik i handskrifter.¹ Dessa härrör från den tid då stadens domkyrka och stiftsskola hade musikaliska resurser som av allt att döma saknade motsvarighet någon annanstans i det dåtida Sverige. Musiken vid Västeråsskolan under första halvan av 1600-talet får med avseende på dess dåvarande betydelse och dess bevarade källbestånd betraktas som klart underutforskad, i synnerhet vad gäller den bevarade repertoaren och uppgifterna om dess användning.² Denna musik visar nämligen, studerad i sin kontext, i vissa fall på högst oväntade liturgiska tillämpningar.

1 Västerås stiftsbibliotek är i dag en avdelning inom Västerås stadsbibliotek. Artikelförfattaren framför härmed sitt stora tack till f.d. stiftsbibliotekarie Jan Larsson och nuvarande stiftsbibliotekarie Helena Aspernas på Västerås stadsbibliotek. Tack framförs härmed även till prof. em. Folke Bohlin för värdefulla kommentarer på en tidigare version av artikeln.

2 En uppställning över musikalierna finns i Molérs katalog (Molé 1917) och delvis även i Davidsson 1952, vilka bägge naturligtvis speglar sina tiders nu inaktuella attributionslägen. En del institutionshistoriskt arkivmaterial refereras översiktligt av Brolén 1893–96, Norlind 1907, Norlind 1944–45, bd 1, s. 84–87 och bd 2, s. 33–35, Moberg 1942, s. 19–20 och 23–24, Kallstenius 1923 och Bergquist 1991. Korta biografier över en del uppsalamusiker med koppling till Västerås skola finns i Kyhlberg 1974. Amatörforskaren Sture Hemming har vidare låtit ge ut två böcker om Västerås tidiga musikhistoria, varav den senare vidrör här diskuterade källor (1996, s. 54–62) – bägge har fått mycket hård kritik både vad gäller återgivandet av sakdetaljer, analyser och slutsatser och har ej vunnit hävd i modern forskning. Hemming påstår (utan angivande av belägg) att Jonas Columbus upprättat de mässdispositioner som diskuteras nedan. Han tillskriver även lokala upphovspersoner en del satser som i västeråskällorna saknar attribution, synbarligen ovetande att somliga har attribuerade konkordanser på annat håll i Europa. Göransson 1999 citerar s. 268–269 kort ur Molé 67 (8) och 68 (24).

De i denna studie behandlade källorna, vilka kan dateras till perioden ca 1590–ca 1620, speglar musiken i stiftets skola före dess utnämning till gymnasium 1623, vilket betyder att endast Jonas Columbus allra tidigaste verksamhet som *rector cantus* och Johannes Rudbeckius första år som biskop inkluderas.³ Till denna period hör stämmaterialet med signum Molér 67 (8), en uppsättning om sju av ursprungligen åtta stämböcker, samt Molér 68 (24) om åtta stämböcker.⁴ Här har vi att göra med en avgränsad och stämboksuppsättningarna sinsemellan delvis överlappande repertoar, där vi på grund av en rad inskriptioner i stämböckerna har en närmast unik möjlighet att studera hur denna musik har använts i gudstjänsten.

Flerstämmig repertoar utöver mässans ordinarium och proprium – tillägg, inskott eller substitution?

I stämboksuppsättningarna Molér 67 (8) och 68 (24) finns sammanlagt tolv annotationer rörande mässdispositioner, alltså uppställningar över vilken musik som ska användas för mässans ordinarium och en del övrig musik. Fig. 1 visar en sådan disposition återgiven i faksimil.

---

3 Därför utelämnas den annars viktiga handskriften Molér 69 (26) från undersökningen, då den med säkerhet kan sägas höra till tiden efter 1620. Hieronymus Praetorius musik i denna handskrift är troligen kopierad på Columbus resor 1620–21. Även Molér 70 (25) måste ha kopierats senare, bland annat på grund av att den i de tidigaste handskriftslagren innehåller musik av Michael Praetorius tryckt efter 1620 samt Anders Dübens *Pugna triumphalis*, skriven med anledning av Gustaf II Adolfs begravning 1634.

4 Molér 68 (24) har inskriptionen ”Olaus Andrae Walliander 9bris [15]/98” i alla stämböcker utom bassus II. Denne Walliander lämnade Västerås för Uppsala året därefter (Molér 1917, s. 13). Molér 67 (8) har årtalet 1597 i flera av stämböckerna, men kan inte säkert kopplas till Västerås förrän i det första inventariet från 1633. Molér 1917 och Kallstenius 1923, s. 184, har dock tolkat ”G.P.W. 1597” som ägarinskrift av en Gudmund Peter Wallensis (ca 1570–1649), präst i stiftet. Huruvida denne studerade i Västerås kan dock inte beläggas, då den äldsta bevarade matrikeln är från 1618. Han ska i alla fall ha varit fältpräst för Västmanland, stationerad i Finland fr.o.m. just 1597, vilket får intressanta konsekvenser för källbedömningen i den händelse han mer säkert skulle kunna kopplas till stämböckerna; se Muncktell 1843–46, bd 2, s. 303.

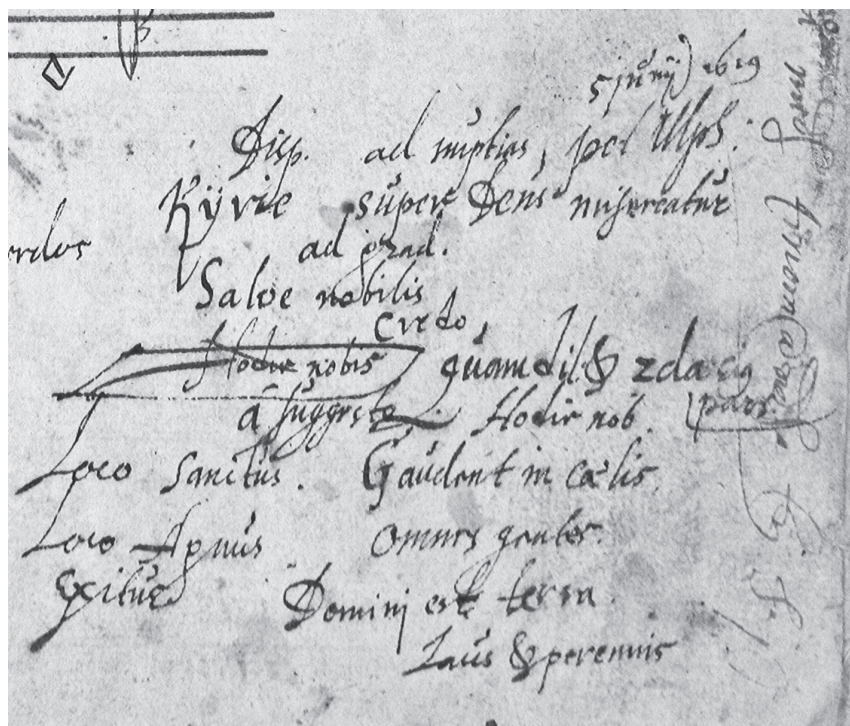

Fig. 1. Mässdisposition ur Tenorstämbok, Molér 68 (24)

TRANSKRIPTION

Disp<osio> ad nuptias fact<as>
 Ups<aliae>* 5 junij 1619
 Kyrie super Deus misereatur
 ad grad<uale> Salve nobilis
 Credo *Quam dil<ecta>* et<iam>
 secunda eius pars
 á suggesto *Hodie nob<is>*
 Loco Sanctus *Gaudent in caelis*
 Loco Agnus *Omnes gentes*
 Exitus *Dominij est terra / Laus et perennis*

ÖVERSÄTTNING

Disposition till bröllop, Uppsala 5 juni
 1619
 Kyrie över *Deus misereatur*
 Till gradualet: *Salve nobilis*
 Credo: *Quam dilecta* liksom även
 dess andra del
 Efter akten på predikstolen: *Hodie nobis*
 På Sanctus plats: *Gaudent in caelis*
 På Agnus [Deis] plats: *Omnes gentes*
 Utgång: *Domini est terra / Laus et perennis*

* "Ordet kan tolkas "Ulps" eller "Ulph" i stället för "Ups", vilket då kunde röra en vigsel i Västerås (förkortning av "Ulpho" eller "Ulphonis"). Detta saknar avgörande betydelse för denna undersökning."

Här kan vi läsa ut en hel del liturgihistoriskt intressant information. För det första har man uppenbarligen använt sig av en så kallad parodi- eller imitationssättning av mässordinariet.⁵ Motetten *Deus misereatur et benedicat nobis* av Orlandus Lassus har lämpats till mässordinariets texter så att dessa kan sjungas till motettens musik i åtta stämmor. I samma källa har Jacobus Handl Gallus motett *Quam dilecta tabernacula* bearbetats på samma sätt. Bägge parodimässornas delar och den över Europa vitt spridda *Laus et perennis gloria* à 8 av Handl Gallus finns bevarade i stämmaterialet Molér 67 (8).⁶

Anvisningen för musik vid punkten Credo är högst oväntad, av flera skäl. *Quam dilecta*-mässan saknar nämligen Credo i bägge ovan nämnda källor (*Deus misereatur*-mässan däremot har ett flerstämmigt Credo). Anmärkningen ”*Quam dilecta etiam secunda eius pars*” indikerar att det rör sig om motettförlagan, snarare än Credot från parodimässan – dessa motetter är nämligen ofta tudelade och det var inte självklart att bägge avsnitten sjöngs. Här skulle mässdispositionen möjligen kunna tolkas som att motetten *Quam dilecta* framförts i anslutning till Credo av stiftsskolans väl övade instrumentalister, speciellt med tanke på att den placering i mässan som anges i en konkordant inskription i samma stämbok (se disposition 8 i tabellen nedan: ”på Credos plats, eller i anslutning till akten på predikstolen”) ej antyder direkt koppling till någon fast text. Detta skulle då också förklara hur texter utan någon tidigare koppling till mässpropriet kunnat, som vi ska se nedan, användas i så stor utsträckning. I den händelse Credo har sjungits på latin av kören i Västerås, vilket ju ofta inte var fallet i andra lutherska liturgitraditioner, utesluter naturligtvis inte detta att texten dessutom kan ha lästs eller sjungits även på folkspråket.

Vilken tolkning av denna mässdisposition man än följer, förefaller det som att de angivna motetterna i alla händelser har använts både i sin ursprungliga form och som musikaliskt underlag för mässordi-

---

⁵ Sådana benämns i källan ”Missa ad imitationem praecedentis partis” och ”Missa super partem praecedentem”.

⁶ Bägge motettförlagorna finns kopierade i gymnasietets samlingar Molér 67 (8) och 68 (24). Vissa delar av parodimässorna har även kopierats i 68 (24).

nariet (genom de två bevarade parodimässorna). Hur förhåller sig motetternas text till liturgin, i den händelse dispositionen inte avser instrumentalt framförande? *Quam dilecta tabernacula* härrör från *Opus musicum*, en samling *de tempore*-motetter av Handl Gallus.⁷ Det tredje bandet, i vilket motetten ingår, omfattar musik från andra halvan av kyrkoåret (från pingst till advent). Motettens text är hämtad från Ps. 84 (Ps. 83 i Vulgata), som på grund av sitt textinnehåll traditionellt har haft stor betydelse vid kyrkoinvigningar och -dedikationer.⁸ Västeråsdispositionen tolkas rimligen antingen som att (1) ordinariets texter har sjungits (till den angivna parodimässans musik eller till fasta melodier *cantus planus* eller i koralversioner eller någon kombination av dessa), samt i anslutning därtill de angivna motetterna, eller (2) att de angivna motetterna sjungits i stället för mässordinariet. Ett förfarande som det senare skulle närmast påminna om *motetti missales*-praxis, en ursprungligen (och även senare nästan uteslutande) milanesisk tradition där mottetter framfördes i mässan på platsen för dess huvudelement, så att de sjungna motetterna från församlingens perspektiv faktiskt helt ersatte både ordinariet och propriet.⁹ I detta och andra förreformatoriska bruk var det dock ofta fråga om att mässans texter, av kultisk vikt, lästes av officiant eller mindre kör i koret, medan motetterna var avsedda för menigheten. En sådan särskilnad mellan de kanoniska texterna och den komplementära eller inskjutna musiken, resulterande i en separation mellan inre och yttre ritual, torde kunna uteslutas på lutherskt område. Däremot finns fenomenet med ”dubbla rituella nivåer” i allmän mening väl representerat i västlig liturgisk tradition, så även på svenskt och lutherskt område.¹⁰ Artikelförfattaren har ej för avsikt att söka en historisk länk mellan

7 Både *Laus et perennis gloria* och *Quam dilecta* förekommer i *Tertius tomus musici operas*, Prag 1590.

8 Se CantusID 006493a i databasen *CANTUS*: <http://cantusdatabase.org/>

9 Se Noblitt 1968, s. 100. Jeppesen 1931 har infört den alternativa benämningen ”Vertretungs-Messe” för sådana dispositioner.

10 Några av de mest utbredda brukena i detta avseende är prästens tysta läsning av Confiteor, introitus och Kyrie parallellt med kantorns eller körens sjungna introitus och Kyrie, samt den tysta recitationen av *canon missae* simultant med sjunget Sanctus (och ibland även andra sånger). Se Pahlmblad 1998, s. 52 resp. s. 220.

de mycket olika liturgiska miljöer det rör sig om här, men principen förefaller vara likartad, vilket manar till fördjupat studium av just detta användande av motetter i svenska mässliturgier.

Det preliminära antagandet att de inskjutna texterna faktiskt ansetts liturgiskt relevanta verkar i förstone styrkas av det faktum att motetterna ibland strukits flera gånger och ersatts av andra. Somliga titlar är dessutom drastiskt förkortade, som "Coll<audabunt>" och "Sper<ne lucrum>", vilket tycks indikera en nära förtrogenhet med motetterna.¹¹ Just dessa strykningar och ändringar, tillsammans med den betydande variationen inom själva dispositionerna, förefaller tala emot den tolkningsmöjligheten att motetterna framförts rent instrumentalt (i vilket fall variation *de tempore* eller mellan olika mäss-tillfällen till samma delar i mässan borde sakna relevans). Stiftsskolan, och än mer gymnasiet fr.o.m. 1623, hade annars ett betydande instrumentarium av zinkor, basuner och stråkinstrument, och upptränade *instrumentistae* reglerades av särskilda bestämmelser i skolan och kyrkan.¹²

I disposition nr 7 i tabellen nedan är situationen en annan än i fig. 1. *Ego flos campi* ska framföras "post Kyrie", utan att det senare specificeras (som var fallet ovan med "Kyrie super *Deus misereatur*"). Att inte Gloria används som referenspunkt kan förklaras med att svenska kyrkoordningar från perioden i fråga, och framförallt senare, med Kyrie ibland avsåg Kyrie + Gloria med Laudamus. "Kyrie super ..." avser alltså i enlighet härmed troligen både Kyrie- och Gloria-satserna ur parodimässan i fråga. Inskriptionen "Kyrie super *Quam dilecta: Et in terra*" i disposition 6 nedan tyder på just en sådan sammansmältning – *et in terra* är ju en fras ur Gloria, "och <frid> på jorden". "Post Kyrie" kan alltså mycket väl betyda även efter Laudamus. I anknytning till

---

11 Molér 67 (8), bassus 1. Att "Coll" knappast kan tolkas som "[på platsen för] kollektbön" framgår av dess placering efter predikan.

12 Se Norlind 1907, s. 100–102 och Kallstenius 1923, s. 185–188. Regeln gällande instrumentalister, att "[i]ngen af them skall dragha här ifrån scholan innan tri år, then ther vill draga hädan, skall gifva en daler för huart år honom restar" understryker den ekonomiska betydelsen av skolans musik vid kyrkoförrättningar och gästbud, där instrumentalmusik av reglerna att döma användes.

Credo sjungs *Omnnes gentes*, en text som i dispositionen ”ad nuptias” (nr 11 i tabellen och fig. 1 ovan), sjungs ”Loco Agnus”.¹³ Det förefaller utifrån dessa uppgifter som att ordinariets texter främst utgör ett slags orientering i mässan, och att de inskjutna texterna, till skillnad från i *motetti missales*-praxis, inte ens på sekundärt sätt *representerar* ordinariets respektive delar. Snarare verkar en drivande faktor ha varit syftet att använda just denna musik, som kan ha funnits tillgänglig sedan tidigare och alltså kopierats för helt andra situationer än de i Västerås rådande när mässdispositionerna upprättades.¹⁴ Gallus *Quam pulchra es* (med text från Höga Visan) har fått texten ”Tu iustus es Salvator noster” och föreskrivits som graduale (se disposition 4 nedan). ”Loco exitu” (”på utgångens plats”) i stället för ”Pro exitu” (”såsom utgång”) antyder dessutom att även utgången utgjorde en orienterande punkt på samma sätt som ordinariets texter. Inskriptionerna ”Loco patrem” och ”Loco pa” visar tydligt att sångarna orienterar sig efter frasen ”Patrem omnipotentem” i Credo snarare än efter Credos inledande ord ”Credo in unum Deum”, vilket märker ut ”normalgränsen” mellan officierande präst och kör (kören kan aldrig ha sjungit de inledande orden, som ju brukade intonas av prästen).

Dispositionerna är skrivna inom och för praktiskt bruk av kören, och hör alltså till de informationslager som normalt inte finner sin väg till kyrkoordningar och andra liturgiska bestämmelser. Nedanstående tabell återger alla bevarade mässdispositioner i västeråshandskrifterna.¹⁵

---

13 Agnus Dei hade i svensk tradition under det senare 1500-talet fått sin plats under kommunionen snarare än inför densamma (se Handboken 1614). Jacobsson 1958, s. 148f, menar att detta innebar att ”[d]en blev ett alternativ bland flera andra, en kommunionssalm, som kunde utbytas mot någon annan alltefter lägenheten”.

14 Desmet 2009 och denna artikel, nedan.

15 Numreringen av dispositionerna är författarens. Titlarna har normaliserats ortografiskt och kursiverats.

	KYRIE/ POST KYRIE	AD GRADU- ALE	LOCO CREDO	AD SUGGES- TUM/ Á SUGGESTU
	1	2	3	4
1. Molér 68 (24), bassus II	Kyrie super <i>Quam dilecta</i>	<i>Domine Deus virtutum</i> [ej exakt angiven, men troligen på Credos plats]		<i>Congregati</i>
2. Molér 67 (8), tenor		<i>Salve nobilis</i>	<i>Iubilare</i> ”loco patrem”	
3. Molér 67 (8), bassus I	Kyrie secundum <i>Quam dilecta</i>	<i>Adeste musae</i>	<i>Iubilare / Quam dilecta</i> ”loco pa”	<i>Surge propera</i>
4. Molér 67 (8), bassus I	Kyrie super <i>Deus misereatur</i>	<i>Serva nos Domine</i>	<i>Tu iustus es</i> [contrafactum av <i>Quam pulchra es</i>]	
5. Molér 67 (8), bassus II	Kyrie super <i>Deus misereatur</i>	<i>Deus misereatur</i>	<i>Domine Deus virtutum</i>	<i>Serva nos Domine</i>
6. Molér 67 (8), bassus II	Kyrie super <i>Quam dilecta: Et in terra</i>	<i>Laudate Dominum</i>	<i>Adeste Musae</i>	<i>Quam pulchra es</i>
7. Molér 67 (8), bassus II	Post Kyrie: <i>Ego flos campi</i> aut <i>Salve nobilis</i>		<i>Omnes gentes</i>	<i>Hodie nobis vel Gaudent in coelis</i>
8. Molér 68 (24), tenor I	Kyrie super <i>Deus misereatur</i>	<i>Deus misereatur</i>	”Loco Credo vel ad suggestum:” <i>Quam dilecta / Domine Deus virtutum</i>	
9. Molér 68 (24), tenor I	Kyrie super <i>Quam dilecta</i>	<i>Hodie nobis coelorum rex, Laudate Dominum</i> [struken]	<i>Domine quinque talenta / Adeste musae</i> [struken]	<i>Quam dilecta</i>
10. Molér 68 (24), tenor I	Post Kyrie <i>Ego flos campi / Ecce sacerdos / Salve nobilis</i>		<i>Omnes gentes</i>	<i>Hodie nobis Ad suggestum</i> [struket]
11. Molér 68 (24), tenor I	Kyrie super <i>Deus misereatur</i>	<i>Salve nobilis</i>	Credo <i>Quam dilecta</i> et secunda eius pars ~~Hodie nobis~~ [struken]	<i>Hodie nobis</i>
12. Molér 67 (8) löst pärmfragment	<i>Ego flos campi / Salve nobilis</i>		<i>Omnes gentes</i>	<i>Gaudent in coelis / Hodie nobis</i>

LOCO SANC- TUS	LOCO AGNUS	PRO EXITU/ EXITUS
5	6	7
	<i>Haec est dies</i>	<i>Veni Domine</i>
<i>Veni Domine</i>	<i>Ecce sacerdos</i>	<i>Domine quinque talenta</i>
<i>Collaudabunt</i>	<i>Sperne lucrum</i>	<i>Quam dilecta</i>
<i>Domine Deus virtutum</i>	<i>Sperne lucrum</i>	
	<i>Agnus Dei super Quam dilecta</i>	<i>Laus et perennis gloria</i>
	<i>Collaudabunt</i>	<i>Sperne lucrum</i>
<i>Constitues eos</i>	<i>Haec est dies</i>	<i>Crede mihi bene</i>
<i>Sanctus super Quam dilecta</i>	<i>Agnus Dei super Quam dilecta [tillagd i senare hand]</i>	<i>Laus et perennis gloria</i>
<i>Crede mihi</i>	<i>Adeste musae / Domine quinque talenta / Collaudabunt [strukna]</i>	<i>Sperne lucrum / Veni Domini [tillagd av se- nare hand]</i>
<i>Constitues eos</i>	<i>Haec est dies</i>	<i>Crede mihi bene / Collaudabunt [tillagd i senare hand]</i>
<i>Gaudent in coelis</i>	<i>Omnes gentes</i>	<i>Domini est terra / Laus et perennis</i>
<i>Constitues eos</i>	<i>Haec est dies</i>	<i>Collaudabunt</i>

Denna sammanställning kan ge ett splittrat första intryck, men en taxonomisk jämförelse visar att det egentligen endast förefaller röra sig om tre, eller möjligen fyra, huvuddispositioner, med vissa inbördes avvikelser. Avvikelserna är inte ovidkommande; då det förekommer inkonsekvenser mellan de olika stämböckerna för ett specifikt mässfirande, antyder variationen att det inte rör sig om musikaliska engångstillfällen. Dispositionerna verkar alltså ha kopierats in i olika stämböcker vid olika tillfällen, varför vi torde ha att göra med en återkommande praxis, snarare än tre unika mässstillfällen. Dispositionerna 7, 10 och 12 förefaller spegla en uppsättning musik som inte på något sätt anger flerstämmighet till mässans ordinarium. Dispositionerna 4, 5, 8 och 11 kan på samma sätt representera en annan ordning, involverande bägge parodimässorna i Molér 67 (*Deus miseratur* och *Quam dilecta*) och med *Laus et perennis gloria* vid mässans slut. Nummer 3, 6 och 9 återspeglar en ordning med Kyrie och Gloria från *Quam dilecta*-mässan, utan övrig angiven flerstämmighet för ordinariet (motsvarande s.k. *Missa brevis*). De synbarligen ofullständiga dispositionerna 1 och 2, den senare även den utan angiven musik för ordinariet, ansluter åtminstone delvis till den sistnämnda gruppen.

”Loco Credo vel ad suggestum” (”på Credos plats eller till akten på predikstolen”) är en mycket intressant markering, som synes indikera att dispositionerna kopierats medan Johan III:s *Liturgia suecanae ecclesiae catholicae et orthodoxae conformis* av 1576 (Johan den III:s liturgi, den så kallade Röda boken) efterföljdes. Denna skiljer sig nämligen från alla tidigare svenska mässordningar genom placeringen av Credo efter evangelium men före predikan.¹⁶ *Terminus post quem* för detta liturgiska bruk kan givet denna tolkning med fullständig säkerhet sättas till 1575–76 (vi ska dock se nedan att repertoaren i stämböckerna flyttar fram denna gräns till 1596 för vissa av dispositionerna, men just den här diskuterade refererar inte till någon repertoar tryckt efter 1587). Frågan hur långt fram i tiden denna placering av Credo uppehölls är svårare att

---

16 *Liturgia Suecanae Ecclesiae catholicae et orthodoxae conformis*, fol. xxxi r–xxxvi v. Ordningen är Evangelium – Credo – *Veni Sancte Spiritus* – Predikan (”Sacra concio”). Detta diskuteras redan i *Nova Ordinatio* 1575, och i protokoll som föregår publiceringen av denna (se Persson 1973, s. 41).

besvara. Vid Uppsala möte 1593 beslöt man att helt avlägga Johan III:s liturgi, men då det inte torde kunna uteslutas att placeringen av Credo levat kvar som bruk i Västerås kan inte detta år utgöra något säkert slutdatum för kopieringen av dispositionerna. Det som möjligen gensäger detta är nämligen att disposition 8, med "Credo vel ad suggestum", korresponderar med nummer 11, som är daterad 1619. Vi ställs därför inför två huvudsakliga tolkningsalternativ. Antingen har vi att göra med en relativt utsträckt användningsperiod för dessa dispositioner, där disposition 8 är betydligt äldre än disposition 11, eller så föreligger en fortsättning av åtminstone vissa element ur *Liturgia suecanae ecclesiae catholicae et orthodoxae conformis* långt in på 1600-talet.

Tabellen ovan behandlar som synes Kyrie och "post Kyrie" ("efter Kyrie") i samma fält, detsamma med "ad suggestum" ("till akten på predikstolen / predikan"¹⁷) och "á suggestu" ("efter akten på predikstolen/predikan") samt "exitus" ("utgång") och "pro exitu" ("såsom utgång"). Detta görs därför att de kommer i samma följd: ingen disposition uppstår någon anmärkning som skulle kunna falla mellan Kyrie och "post Kyrie", eller mellan "ad suggestum" och "á suggestu", även om de skulle kunna innebära mer specifika platser före och efter predikan och alltså vara separerade tidsmässigt i mässan.

Den gruppering som återspeglas av 4, 5, 8 och 11 kan kopplas till åtminstone ett konkret historiskt tillfälle, då nummer 11 har inskriptionen: "Disp. ad nuptias fact. Ups. 5 junij 1619" (se fig. 1). Detta kan betyda antingen att denna stämboksuppsättning befunnit sig i Uppsala vid tidpunkten för mässfirandet (om man tolkar "fact<as> Ups<aliae>" som "ägde rum i Uppsala"), alternativt (men mindre troligt) att musik kopierats ur den för användning vid ett bröllop i Uppsala detta datum. Den 5 juni 1619 var en lördag och vigseln sammanföll inte med någon större högtid. Den omfattande polyfona musiken vid detta tillfälle kan därför rimligen endast förklaras med att det rört sig om ett betydande bröllop.¹⁸ Det bör emellertid till-

---

17 Akten på predikstolen omfattade mer än bara predikan, vilken i sig kunde vara mycket lång under perioden för härvarande undersökning.

18 Författaren har ej utifrån samlingen *Personverser* och bevarad tillfällesdiktning i Uppsala universitetsbibliotek -1659 lyckats identifiera vems vigsel det rör

läggas att källan och inskriptionen inte kan tolkas som att den föreskrivna musiken varit speciellt lämpad för bröllop; huvudriten för detta skedde först innanför kyrkporten, varefter mässan fortskred som vanligt, med undantag för inkluderandet av en brudprefation. Denna dispositionsuppgift bekräftar antagandet från äldre forskning att en stor mobilitet av musiker och musikalier rådde mellan både stiftsstäderna (och även i förhållande till huvudstaden).¹⁹ Några detaljer i överskriften antyder att den är skriven av en annan, om än i så fall mycket likartad, hand: stilen är helt genombunden, vilket inte gäller inskriptionerna nedanför. Överskriften, liksom inskriptionen "quam dil. & 2da eius pars" som ersättning för den strukna "Hodie nobis", är troligen, helt oavsett hand, senare inskriptioner. De har inte kunnat disponeras på sina rader, utan fått bryta rad och fortsätta där plats fanns. Det förmodade användandet av denna musik vid ett större bröllop i Uppsala kan alltså vara en senare användning av en då redan befintlig mässdisposition.

Inget flerstämmigt introitus eller motsvarande musik anges i dispositionerna, vilket för övrigt är i enlighet med kyrkohandboken 1614, den första som utelämnade denna del av propriet, oavsett om så skedde på grund av att det förutsattes som självklart eller att det bedömdes kunna utelämnas.²⁰ Här är externa orsakssamband trolig-

---

sig om. Lysnings- och vigsellängder för de fyra Uppsalakyrkorna finns på Landsarkivet i Uppsala först från år 1664 för Helga trefaldighets kyrka, från 1681 för Gamla Uppsala kyrka, från 1704 för Vaksala kyrka, och från 1705 för Uppsala domkyrkoförsamling.

19 Norlind 1908, s. 202: "Die Musikbibliothek [detta kan synas en något anakronistisk term för Västeråshandskrifterna, och Norlind har den från ett handskriftsbelägg från 1795 i Linköpings stiftsbibliotek, se Norlind 1944-45, bd 1, s. 83] wurde hochberühmt, und selbst Upsala, wo die Sammlung noch sehr gering war, mußte viele Musikalien aus Westeras leihen. Auch nachher, als Upsala Westeras weit überflügelt hatte, verstand das Gymnasium die alten Traditionen hochzuhalten." Norlind talar här om "Uppsalamusiken" som en administrativ enhet – det får dock inte räknas som klart belagt att universitetets musik överlappade domkyrkans på samma sätt som fallet förefaller ha varit med skolan och domkyrkan i Västerås. Se även Norlind 1944-45, bd 1, s. 85 och Moberg 1942, s. 19-20.

20 Med kyrkkoordineringen samtida bevarade musikhandskrifter visar på att introitus fortsatt sjungits långt därefter. Detsamma gäller tryckta sångböcker, såsom *Liber cantus Wexionensis*, Uppsala 1623.

gen mer relevanta än tanken på att Västerås liturgi Praxis skulle vara helt avhängig denna handbok. KO 1571 föreskriver på denna plats antingen en av de där angivna koralerna eller latinskt introitus. Handboks-förslaget 1599 föreskriver samma sak, men betonar liksom 1531 års mässordning att introitus ska vara ”aff schriffte vtthaghen”.²¹

En avgörande fråga är huruvida antingen ”loco Agnus” eller ”pro exitu” i Västeråsmässorna har haft texter ur propriets *communio*-repertoar (i synnerhet från sanctoralet, vilket ju uteslöts ur det överväldigande flertalet lutherska liturgier).²² Ett sådant fall har vi i Galusmotetten *Domine quinque talenta*, som framgår ovan föreskriven *pro exitu* i en av dispositionerna. Denna text hade under medeltiden sin normala plats i communeformulär för en eller flera bekännare, och sjöngs senare i många habsburgska liturgier som flerstämmig *communio*.²³ Texten (från Matt. 25:20) ingår även i evangelietexten till samma festdag, ett exempel på den sorts narrativa kontinuitet som gick förlorad när proprieordningen inte längre strikt efterföljdes. I den romersk-katolska mässan anknyter *communio*sången främst till dagens helgon, och utgör alltså inte i allmänhet en uttolkning av eukaristin. Det senare var dock ofta fallet med *communio*sångens motsvarighet i flera lutherska liturgier, där man vid sidan av Agnus Dei antingen använde Ps. 111, med strofen ”Er hat ein Gedächtnis gestiftet seiner Wunder, der gnädige und barmherzige Herr” eller andra så kallade kommunionpsalmer.²⁴ I just en sådan kontext öppnar *Domine quinque talenta* för synen på kommunionen som meriterande rituell gärning: i Bibel 2000 lyder texten ”Herre, du gav mig fem talenter. Här är fem till som jag har tjänat”, knappast förenligt med den syn på mässan som framträder i lutherska bekännelseskriter (denna projek-tion kunde alltså inte uppstå i förreformatorisk tradition, eftersom

---

21 Se Lindquist 1951, s. 51 och Adell 1934, s. 10.

22 Se KO 1571, kapitlet *Ordning medh Messone*.

23 Jfr exempelvis tredje delen av Heinrich Isaacs *Choralis Constantinus: Historiarum coralium [Constantini]*, Augsburg & Nürnberg 1555 (RISM A/I, I 91; nytr. *Heinrich Isaac's Choralis Constantinus*, 1950), där den föreskrivs just som *communio* för *Commune confessoribus*.

24 Se Leaver 2007, s. 187–188, samt 196–198.

communio där ingår i propriets hela narrativ).²⁵ Att den troligen inte alls utvalts på grund av dess tidigare egenskap som communitext bekräftas av det faktum att den även dyker upp ”loco Credo” i en annan disposition. Detta bruk utesluter dock inte att den ursprungligen kopierats just i egenskap av proprium, och senare fått annan användning utanför denna kontext – de flerstämmiga sättningar av Isaac, Handl Gallus m.fl. som spreds i Europa var ju avsedda för denna funktion, och de första generationerna lutheraner var mycket receptiva både för kompletta cykler av sådana proprietsättningar och för de separata satserna som sådana.²⁶ I svenska mässordningar under 1500-talet är dock propriet inte lika starkt; ofta föreslås koralalternativ eller fasta (ej *de tempore*) texter.

Endast en disposition antyder något om flerstämmigt Gloria, utöver den ovan nämnda sammansmältningen av Kyrie, Gloria och Laudamus: den andra i Molér 67 (8), som föreskriver ”Kyrie super Quam dilecta: Et in terra”. (”Et in terra pax” – ”och på jorden fred” – är som framgår i flerstämmig praxis den första del av Gloria som normalt sjungs av kören, efter intonationen ”Gloria in excelsis Deo”). Här betonas alltså åter sammansmältningen mellan de två texterna i ordinariet musikaliskt, på samma sätt som i utbredd svensk praxis med *Allenaste gud i himmelrik*, som förutom att vara Gloria-parafraas ofta ersatte även Kyrie.²⁷

Oavsett vilken tolkning av handskrifterna man finner mest sannolik av de ovan föreslagna (eller annan) framstår klart att en stor del flerstämmig musik utöver ordinariet framförts vid mässfirande i Väs-

---

25 *Confessio Augustana* föreskriver i artikel III: ”Iam si Missa delet peccata vivorum et mortuorum ex opere operato, contingit iustificatio ex opere Missarum, non ex fide, quod Scriptura non patitur”. I ljuset av denna föreskrift måste den tolkning av Matteustexten som projiceras genom bruket av *Domine quinque talenta* som communio bedömas som konfessionellt ohållbar inom lutherska liturgier. Melancthon bemöter även i *Loci communes* en dialektisk invändning rörande detta: ”Dices: Nihil igitur meremur? Ecquid scriptura toties mercedis vocabula utitur? Respondeo: merces est debeturque non merito ullo nostro, sed quia pater promisit, iam velut obstrinxit se nobis ac debitorum fecit iis, qui tale nihil meruerant” (1993, s. 252–254). Se även Leaver 2007, s. 176.

26 Se Lundberg 2011.

27 Se Kjällerström 1938, s. 34 samt Lindquist 1951, s. 54–55.

terås under tidsperioden i fråga. Huruvida koraler på folkspråket dessutom inskjutits är svårt att bedöma, eftersom dispositionerna med all säkerhet nedtecknats för praktiska ändamål (vilka stämböcker som ska tas fram, när kören ska vara beredd med rätt sidor, när tonen ska sättas in – till exempel som ovan ”loco pa[trem]” där stavelsen ”pa” skulle sjungas efter intonationen ”Credo in unum Deum ...”, osv.).

Det faktum att mäsdispositionerna i Molér 68 (24) endast finns i tenor-stämboken indikerar möjligen en fast kormästarroll, och det är säkerligen signifikant att mäsdispositioner införts i stämböcker till de lägre stämmorna, vilka ju sjöngs av *collegae scholae* eller andra vuxna män som torde anfört kören innan en *rector cantus*-position inrättats (med Jonas Columbus som förste innehavare 1619).²⁸ Dessa praktiska ändamål saknar motsvarigheter för den enstämmiga repertoar som koristerna tveklöst kunde utantill, varför sådan musik inte är att vänta i mäsdispositionerna, även om den förekommit.

Enligt flera av dispositionerna ska *Laus et perennis gloria* sjungas vid mässans slut. Detta är en officiantifon till Ps. 111 (Ps. 110 i Vulgata), vars bruk i mässan författaren veterligt ej tidigare är belagt i Sverige.²⁹ Vid första påseende verkar den ha använts antingen som ersättning för eller komplement till *Benedicamus*. De två texterna är alternativa snarare än komplementära. Den egentliga skillnaden ligger i att *Benedicamus* normalt efterföljs av trefaldigt *Alleluia*, medan *Laus et perennis gloria* i stället i praktiken innehåller en parafras på den lilla doxologin (doxologins plats i mässan är ju annars enbart till eventuella introitus-psalmer).

---

²⁸ Ett undantag härvidlag utgör det lösa pärmomslag på vilket disposition 12 återfinns – detta verkar faktiskt ha suttit på en discantus secundus-bok.

²⁹ Antifonen har sin normala plats i första vespren eller i laudes på Heliga Trefaldighets dag. Texten utgör också slutstrof i hymnen *Deus, tuorum militum* för vespren på martyrdagar (*Commune martyrum*).

LAUS ET PERENNIS GLORIA
*Laus et perennis gloria Deo Patri et Filio,
Sancto simul Paraclito
in saecula saeculorum. Amen.*

BENEDICAMUS
*Benedicamus Domino
Deo gratias.*

(”Lov och evig ära vare Gud Fader och Son, (”Låt oss tacka Herren
tillsammans med den Helige Ande Herren vare tackad.”)
i evigheters evighet. Amen.”)

Även här finns flera liturgihistoriska tolkningsmöjligheter. *Laus et perennis gloria* kan på grund av placeringen i dispositionen inte ha använts som Gloria-parafra (Gloria hörde troligen till Kyrieavsnittet utan egen rubrik, se ovan). Det kan däremot som nämnts ha varit avsett i anslutning till *Benedicamus*. Helt bortsett från om en kompletär eller substituerande praxis avsetts kan vi konstatera att denna motett har en något mer textmässigt koherent tillämpning i mässan än många av de övriga satserna nämnda ovan. Om vi studerar föreskrifterna för *Laus et perennis* i de olika dispositionerna finner vi också att dess placering är konsekvent i detta avseende.

En uppställning över alla i mässdispositionerna angivna stycken visar att vissa placeringar och funktioner faktiskt överlappar även mellan de av författaren ovan identifierade huvudgrupperingarna. Nedan anges i vilka stämböcker själva satserna är kopierade, samt hur de placerats i de ovan angivna dispositionerna.³⁰

---

30 Själva texten och musiken till *Domini est terra* är t.ex. alltså kopierad i Molér 67 (8), medan dess placering i mässan anges i disposition 11, kolumn 7 (”till utgången”), enligt tabellen ovan. Årtalet i första kolumnen är terminus post quem, fastställd genom tryckåret för motetterna. Handl Gallus-trycken i fråga är: 1586: *Tomus primus operis musici* (RISM A/I, H 1980); 1587: *Secundus tomus musici operis* (RISM A/I, H 1981) och *Tertius tomus musici operis* (RISM A/I, H 1982); 1590: *Quartus tomus musici operis* (RISM A/I, H 1985); 1596: *Moralia*, 5, 6, et 8 *vocibus* (RISM A/I, H 1988).

TEXT OCH MUSIK	STÄMBOKS- UPPSÄTTNING	PLACERING I DISP.
1596 <i>Adeste musae maximi proles</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8)	3:2, 6:2, 9:2, 9:, 9:6
<i>Agnus Dei super Quam dilecta</i>	Molér 67 (8) och 68 (24)	5:6, 8:6
1590 <i>Collaudabunt multi sapientiam</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8)	3:5, 6:6, 9:6, 10:7, 12:7
1587 <i>Congregati sunt inimici nostri</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8) och 68 (24)	1:3
<i>Constitues eos</i>	?	7:5, 10:5, 12:5
1596 <i>Crede mihi bene</i> (ur <i>Usibus edocto</i> , Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8) och 68 (24)	7:7, 9:5, 10:7
<i>Deus misereatur</i> (sättningar av både Orlandus Lassus och Melchior Bischoff)	Molér 67 (8) och 68 (24)	5:2, 8:2
1596 <i>Domine quinque talenta</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8)	2:7, 9:3, 9:6
1596 <i>Domini est terra</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8)	11:7
<i>Dominus Deus virtutum exaudi</i>	?	1:2-3, 4:5, 5:3, 8:3-4
1590 <i>Ecce sacerdos</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8)	2:6, 10:1-2
1590 <i>Ego flos campi</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8)	7:1-2, 10:1-2, 12:1-2
<i>Gaudent in coelis</i>	?	11:5, 12:4
1587 <i>Haec est dies</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8)	1:6, 7:6, 10:6, 12:6
<i>Hodie nobis</i>	?	7:4, 9:2, 10:4, 11:3-4, 12:4
<i>Iubilate Deo</i> (Hans Leo Hassler)	Molér 67 (8)	2:3, 3:3
Kyrie super <i>Deus misereatur</i>	Molér 67 (8) och 68 (24)	4:1, 5:1, 8:1, 11:1
Kyrie super <i>Quam dilecta</i>	Molér 67 (8) och 68 (24)	1:1, 3:1, 9:1
Kyrie super <i>Quam dilecta:</i> <i>Et in terra</i> [alltså även Gloria]	Molér 67 (8) och 68 (24)	6:1
<i>Laudate Dominum in sanctis eius</i> ³¹	Molér 67 (8)	6:2, 9:2

31 Här finns flera sättningar bevarade i Västerås samlingar: en av Hieronymus Praetorius i Molér 61 (26); en av Bartholomeus Praetorius i Molér 69 (26) och 70 (25); en av Giovannielli Ruggero i Molér 67 (8); en av Handl Gallus

1587	<i>Laus et perennis gloria</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8) och 68 (24)	5:7, 8:7, 11:7
	<i>Omnes gentes</i> ³²	?	7:3, 10:3, 11:6, 12:3
1587	<i>Quam dilecta</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8) och 68 (24)	3:3, 3:7, 9:4, 11:3
1590	<i>Quam pulchra es</i> ³³	Molér 67 (8)	6:4
1590	<i>Salve nobilis virga Jesse</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8)	2:2, 7:1, 10:1, 11:2, 12:1–2
	<i>Sanctus super Quam dilecta</i>	Molér 67 (8) och 68 (24)	8:5
	<i>Serva nos Domine</i>	?	4:2, 5:4
1596	<i>Sperne lucrum</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8) och 68 (24)	4:6, 6:7, 9:7
1590	<i>Surge prospera</i> (sättningar av Jacobus Handl Gallus och Orlandus Lassus)	Molér 67 (8) och 68 (24)	3:4
1590	<i>Tu iustus es</i> [contrafactum av <i>Quam pulchra es</i>]	Molér 67 (8)	4:3
1586	<i>Veni Domine et noli tardare</i> (Jacobus Handl Gallus)	Molér 67 (8)	1:7, 2:5, 9:7

Betraktade på detta sätt är det tydligt att vissa satser har fått en mer konsekvent placering i mässan än andra. Frånsett mässordinariets texter, som ju naturligtvis har sina givna platser, förekommer så exempelvis *Salve nobilis virga Jesse* endast på gradualets plats eller efter

---

i Molér 69 (26), och en anonym i Molér 70 (25). Eftersom ingen övrig dispositionsangivelse hänvisar till musik i andra stämuppsättningar än 67 (8) och 68 (24) – se ett skenbart undantag behandlat separat i nästa fotnot – så torde detta avse sättningen av Ruggero.

32 Den enda *Omnes gentes*-sättning som finns bevarad i Västerås-samlingarna är en av Hieronymus Praetorius i Molér 61 (26). Här är det möjligt att man i stället haft tillgång till den Handl Gallus-sättning som bevarats i konkordanta tenorstämböcker i Lunds universitetsbibliotek (S-L), Wenster G:32; S:t Iliansskolans bibliotek i Enköping (S-E), Ij R:3; Stifts- och gymnasiebiblioteket i Kalmar stadsbibliotek (S-K), utan hyllsignum; och Landsarkivet i Visby (S-Vil), utan hyllsignum.

33 Här finns två sättningar bevarade: en av Hieronymus Praetorius i Molér 61 (26) och 70 (25) samt en av Handl Gallus i Molér 67 (8). Eftersom ett contrafactum av den senare sättningen, med texten ”Tu iustus es”, bevarats och anges i en mässdisposition är det troligt att denna avses. Molér 61 (26), 69 (26) och 70 (25) förefaller som ovan redovisats också vara senare källor.

Kyrie, *Constitues eos* endast på Sanctus plats/i anslutning till Sanctus, *Haec est dies* endast på Agnus Deis plats/i anslutning till Agnus Dei, och *Laus et perennis gloria* endast till utgången. Ett mönster för ungefärlig placering i mässan framträder också i vissa fall: *Collaudabunt multi sapientiam* förekommer med olika placering, men alltid i slutet av mässan. *Quam dilecta tabernacula*, som ingår i mässans föreberedelser både i vissa förreformatoriska mässordningar och i Johan III:s liturgi, förekommer dock förutom på denna tidiga plats även senare i mässan.³⁴

Som framgår bygger dispositionerna nästan uteslutande på satser av Handl Gallus, ur tryck som trots de rika bevarade samlingarna i Västerås ej återfinns där, utan endast kopierade i de två stämboksuppsättningarna i fråga. *Constitues eos*, *Gaudent in coelis*, *Hodie nobis* och *Serva nos Domine* finns inte bevarade i Västeråssamlingarna utan är endast kända som titlar i dispositionerna. Då Handl Gallus-sättningar av dessa texter, med undantag för den sistnämnda, har bevarats på flera andra håll i Sverige och Östersjöområdet, är det ganska troligt att det rör sig om dessa.³⁵ Dessa titlar är dispositionens enda indikationer på att den bevarade samlingen i Västerås inte bevarats som en komplett sluten enhet. *Jubilate Deo* finns i sättning av Hans Leo Hassler i Molér 67 (8) varför denna är mer sannolik som dispositionsreferens än den Handl Gallus-sättning som finns i Molér 69 (26).

Terminus post quem bestämd utifrån tryckår för Gallus-motetterna visar att dispositionerna nr 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10 och 11 måste ha tillkommit tidigast 1596. Disposition 1 och 12 måste ha tillkommit tidigast 1590 (men skulle naturligtvis kunna vara lika sena som de förut uppräknade). Här skiljer dock dispositionerna 5 och 8 ut sig genom att endast uppta motetter tryckta 1587 samt odaterade satser. De bygger alltså på flera satser som nu ej finns att tillgå i Västeråssamlingarna

---

34 Se transkriptioner i Yelverton 1920, s. 5 (från *Breviarium Lincopense*, ca 1493) och *Liturgia Suecana Ecclesiae*, fol. i v.

35 En tenorstämbok i Lunds universitetsbibliotek, Wenster G:32, innehåller Handl Gallus *Constitues eos* och *Gaudent in caelis*. Den senare finns även bevarad i inkompleta stämboksuppsättningar på Stadsbiblioteket i Växjö (S-VX), Mus. ms. 2 b-f, samt i stadsbiblioteket i Kalmar (utan hyllsignum). Även *Hodie nobis* finns i Kalmar (utan hyllsignum), i Visby landsarkiv (utan hyllsignum) och i Polska akademins bibliotek i Gdansk (PL-GD), Ms. 4012.

och kan utgöra ett äldre lager, inskrivet innan hela den kumulativa repertoaren i stämboksuppsättningarna 67 (8) och 68 (24) kopierats färdigt. Det är nämligen tydligt att stämböckerna kopierats efter hand man haft tillgång till *musici operi*-trycken: de tre första volymerna kommer tidigt i Molér 67 (8), *quartus tomus* (1590) endast mot slutet. Molér 68 (24) har en hel del musik som inte förekommer i dispositionerna, medan 67 (8) tycks delvis kopierad just för att vara en mässmotettsamling enligt dispositionernas förslag.

Flerstämmiga salutationer och sursum corda

Något som förefaller ha förbisetts av tidigare musik- och liturgiforskare är de flerstämmiga sättningar av salutationer och *sursum corda* som bevarats i Molér 71 (2d) och på en del andra håll i landet – trots att Molér upptar dem från Västeråsmaterialet i sin tryckta katalog (han har dock själv missat salutationen ”ad oratione <m> Domenica <m>” i sin förteckning).³⁶ Många lutherska liturgier på kontinenten inskränkte betydelsen av salutationer, där de huvudsakligen reserverades för dagens kollektbön. I Västerås anges en rad olika salutationer inför kollektbönen, inför evangeliet, inför prefationen (som enligt praxis återspeglad i tidens handböcker inte leder direkt över till Sanctus, utan slutar med instiftelseorden), inför Herrens bön (”ad orationem Dominicam”) och inför mässans avslutning. En del av uppsättningarna bär spår av stor användning och har genomgått vissa revisioner.

Salutationen inför kollektbönen i exemplet nedan (”ad collectam”) använder i överstämman en i sammanhanget vanlig recitationsformel: 8–5–6–5 (i detta fall *c–g–a–g* med flexationer). Flera anonyma kollekt-salutationer på denna recitationsformel finns bevarade.³⁷ Salutationen inför prefation ansluter till recitationsmodellen 1–2–3–2 (exempelvis *c–d–e–d*, med flexationer) för celebranten och detsamma för svaret –

---

³⁶ Molér 1917, s. 19. Inkompleta salutationer finns även bevarade i Tyska kyrkans samling, Musik- och teaterbiblioteket, Stockholm. Se appendices i Hedell 2001.

³⁷ Se exempelvis Musik-Hs. 16195 i Wienbibliothek im Rathaus (f.d. Stadt- und Landesbibliothek Wien) samt i Praetoriustrycket *Missodia Sionia*, Wolfenbüttel 1611 (RISM A/I, P 5362).

här med recitationen i tenorstämman.³⁸ Denna placering av melodin är helt i enlighet med den så kallade Torgau-traditionen efter Johann Walther med flera tidiga lutherska kyrkotonsättare, där *cantus firmus* i regel förlades till tenorstämman. Även denna formel kan beläggas på annat håll, intressant nog oftast just med recitation i tenoren.³⁹ Denna ser vi i tenorstämman i salutationen för prefationen i exemplet nedan ("ad prefationem"). Här sammanfaller alltså de i Västerås bevarade salutationerna, som författaren inte kunnat belägga på annat håll, med ett internationellt mönster vad gäller de kombinatoriska möjligheterna av recitationstoner och recitationslägen. En tentativ hypotes vore att skälen bakom detta mönster är salutationernas liturgiska plats och funktion. Kollektbönen har traditionellt framförts av celebranten, men infaller i den del av mässan som kringgärdas av musik från kören (flerstämmig eller enstämmig). Salutationen intonas här i körens överstämma (recitation på c-g-a-g-formeln). Prefationen, däremot, inleder ett längre avsnitt förbehållet officianten, varför det möjligen var viktigare att denna salutation intonerades i tenorstämman. Där följer också det flerstämmiga svaret i samma stämläge.⁴⁰ Detta är en praxis rotad i internationell praxis rörande balansen mellan kör och officiant. Hur denna praxis relaterar till specifika liturgiska förhållanden i Västerås kan inte med säkerhet beläggas (författaren veterligt saknas

---

38 Joseph Herl har visat att Prefation och Sanctus är de mässmoment i lutherska liturgier som oftast utelämnades när mässan skulle förkortas tidsmässigt utanför storhelgerna: Herl 2004, s. 51 och 60. Se även s. 258 för en överblick över bruket av prefationer i ett tjugotal lutherska kyrkoordinationar 1529–1606.

Detta gäller dock endast de ordningar som är baserade på Luthers *Deutsche Messe* (1526), inte de som är baserade på hans *Formula missae* (1523) såsom är fallet i svensk tradition (se Pahlmblad 1998, s. 223–224); detta eftersom ordningen i den senare var prefationsinledning + instiftelseord följda av Sanctus, så att prefation och Sanctus endast svårigen kan skiljas ut från instiftelseorden.

39 Se Georg Quitschreibers *Kirchen Gesänge, Psalmen Davids und geistliche Lieder*, Jena 1608 (RISM A/I, Q 133). Flera andra från nordeuropeiska liturgier under perioden 1529–1601 finns återgivna i *Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik*, I:2 (1942), s. 380.

40 Faktum är att recitationen "Dominus vobiscum" anges på tenorstämmans klav i flera av de ovan refererade salutationerna utom Sverige (vilket författaren däremot aldrig påträffat i kollektsalutationer). Detta kan eventuellt endast vara betingat av att detta var den lämpligaste klaven för recitationens läge, men det skulle också kunna tas som stöd för hypotesen ovan.

belägg i samtida svenska källor för detaljer rörande exakt fördelning mellan kör och officiant), men om de nedan angivna salutationerna använts i Västerås så kan i alla fall den internationellt allmänna fördelningen mellan intonation *ad collectam* + *ad evangelium* (hög röst) och *ad prefationem* (låg röst) beläggas även där.

Salutationerna i Västeråshandskrifterna är av två typer: en uppsättning kompletta fyrstämmiga salutationer på latin och tyska, kopierade med ett och samma bläcklager direkt efter en rad *de tempore*-sånger (och av samma händer): *Beatus auctor*, *Puer natus in Bethlehem*, *Spiritus sancti gratia* och *Surrexit Christus hodie*.⁴¹ Därtill kommer salutationer på svenska som kopierats på insidan av pärmar och andra lediga ytor i stämböckerna.⁴² Dessa är slarvigt skrivna, reviderade och har liksom mässdispositionerna stickord för när de ska intonerats. De har karaktär av *aide-mémoire*-anteckningar snarare än noggrannt kopierade satser. De är troligen senare än de andra salutationerna och prefationerna, och tillkomna i Västerås, medan övriga kan vara kopierade från annan förlaga. Att de senare sjungits (denna ständiga tvistefråga när det gäller musikaliska artefakter) bedömer författaren av ovan anförda skäl som ställt bortom allt rimligt tvivel.

Liturgihistoriska hypoteser med utgångspunkt från stämboksmaterialet

Stämboksuppsättningen Molér 71 (2d) förefaller vara kopierad tidigare än 1615, alltså före Jonas Columbus tillträde som *rector cantus*. Betydelsen av handskriften bör bedömas utifrån det faktum att den rika samling musiktryck som Västerås stiftsskola och domkyrka enligt inventarier och bevarade exemplar haft tillgång till huvudsakligen är tryckt efter 1615.⁴³

---

41 Molér 71 (2d). Denna handskrift innehåller en hel del anonyma satser och texter som inte kunnat beläggas på annat håll, och kommer att behandlas separat av författaren i en kommande studie.

42 Se exempelvis Molér 67 (8) bassus I. De i Tyska kyrkans samling bevarade salutationerna är även de handskriftstillägg i tryckta eller renskrivna volymer (Ty. ky. 33 och 35). Endast bas- och tenorstämmor finns nedtecknade.

43 Tryckta musikalier utgivna före 1615 som ej upptas i något inventarium

[Celebrant: "Dominus vobiscum"]

ad collecta[m] bis ante collecta[m] et post

und mit dei- ne[m] gei - ste. A - - - - men.

Et cum spi - ri - tu tuo. A - - - - men.

Et cum spi - ri - tu tuo. A - - - - men.

Et cum spi - ri - tu tuo A - - - - - men.

[Celebrant: "Dominus vobiscum"]

ad Eva[n]g[elium]

Et cum spi - ri - tu tu - o.

Et cum spi - ri - tu tu - o.

Et cum spi - ri - tu tuo.

Et cum spi - ri - tu tu - o.

[Celebrant: "Dominus vobiscum"]

ad p[re]fatione[m]

Et cum spi - ri - tu tu - o.

Et cum spi - ri - tu tu - o.

Et cum spi - ri - tu tu - o.

Et cum spi - ri - tu tu - o.

Fig. 2. Salutationer för kollekt, evangelium och prefation. Molér 71 (2d)

I den händelse denna tryckta musik varit tillgänglig redan före 1615 får handskrifterna Molér 68 (24) och 71 (2d) anses vara kompletterande till dessa, då ingen större repertoarmängd ur dessa tryck har kopierats in i handskrifterna. Det kan utifrån många årtals- och namnskriptioner beläggas att stämböckerna användes under en lång tid. Vi vet även att prästvigningar av studenter från det gymnasiet överordnade *collegium pietatis* ägde rum under Johannes Rudbeckius d.ä.:s biskopstid.⁴⁴ Dock torde inte ovanstående repertoar, även i egenskap av komplement till befintliga tryck, ha kopierats just för sådana ändamål, då skolan och kyrkan inte hade dessa funktioner och möjligheter före Rudbeckius omorganisationer (däremot kastar detta ljus över musikens senare användning, exempelvis mässdispositionerna, där en är daterad 1619). En intressant hypotes rörande Handl Gallusmotetterna har formulerats av Marc Desmet. I sina studier av disseminationen av Handl Gallus verk har han pekat på att inblandning av denne kompositörs vän och medarbetare Salomon Frenzel (som bl.a. skrivit texten till den åttastämmiga *Moralia*-motetten *Nescio cur hodie laetatur*, som med undantag för en [oattribuerad] tysk källa enbart bevarats i handskrifter i svenska stiftsskolors källor) möjligen visar att denna källa kopierats på annat håll och kommit till de svenska

---

är Michel Desbuissons *Cantiones aliquot musicae*, München 1573; Gallus Dresslers *Nebrei opus sacrarum cantionum*, 1577 (RISM A/I, D 1729); Mathias Gastritzs *Kurtze ... Symbola*, Nürnberg 1571 (RISM A/I, G 566 – altstämman annoterad "Liber schole Aros. 1610"); Bartolomäus Gesius *Cantiones sacrae chorales*, Frankfurt an der Oder 1610 (RISM A/I, G 1703); tre Hoffman-tryck; Alexis Neanders *Symphoniarchi sacrae cantiones, motectae appellatae*, Frankfurt am Main 1610 (RISM A/I, N 311); Alexander Utendals *Fröliche neue teutsche unnd frantzösische lieder*, Nürnberg 1574 (RISM A/I U 123); Johann Wannings *Sacrarum cantionum*, Nürnberg 1580 (RISM A/I, W 203); samt det enda kända exemplaret av Marcus Wendlands *Cantio quator vocum*, Rostock 1579 (RISM A/I, W 747). Tryckta musikalier utgivna före 1615 som upptas i 1633 års inventarium är Erhard Bodenschatzs *Florilegium*, Leipzig 1603; andra upplagan av Hans Leo Hassler, *Cantiones sacrae de festibus praecipuis totius anni*, Nürnberg 1597 (RISM A/I, H 2324); Johann Knöfels *Dulcissimae quaedam cantiones*, Nürnberg 1571 (RISM A/I, K 989) och densammes mässpropriesamling *Cantus choralis*, Nürnberg 1575 (RISM A/I, K 990); samt Jacob Regnarts *Neue kurtsweilige teutsche Lieder mit fünff Stimmen*, Nürnberg 1580 (RISM A/I, R 571).

44 Se Giese 2007, s. 36.

skolorna senare.⁴⁵ Hypotesen stärks av det faktum att den enda attribution som anges finns i Växjö; givet denna attributions säkerhet, om vilken Desmet är övertygad, antyder den primärkännedom om, och intresse, för upphovspersonen, ett avsteg från den av Gérard Genette definierade praxis av ”de facto anonymities”.⁴⁶ Förutom detta har inte kopisterna till Molér 67 (8) och 68 (24) fört vidare upphovsuppgifter (med ett undantag: ”Jacobij Handelij” vid *Ecce Sacerdos* i 67 (8)) vilket kan tyda på att de kopierats ur tryck. Erfarenheten från det nationella inventeringsprojekt över anonym vokalmusik i svenska källor före c:a 1650, som författaren utförde för Kungliga musikaliska akademiens räkning 2008–2009, är att det är vanligare att kopister för vidare en upphovsuppgift i fall förlagan varit en handskrift, medan den oftare utelämnas om tryckförlagor kopieras. Detta sammanhänger troligen med allmänna konventioner inom handskriftlig spridningskultur under perioden i fråga.

En annan fråga av betydelse, som redan vidrörts ovan, är hur den situation där dessa handskrifter kopierats förhåller sig till 1614 års kyrkohandbok. Lindquist menade på sin tid att denna handbok ”står på gränsen till en ny tid” och ”inleder en kärvare linje i den svenska liturgien”.⁴⁷ Om man med denna ”kärvhet” menar en praxis med drag av stränghet och enhet i själva det liturgiska och musikaliska materialet, verkar uttalandet sakna stöd i det här behandlade materialet. Tolkad på annat sätt kan dock denna beskrivning av utvecklingen under det tidiga sextonhundratalet vara mycket träffande: det i jämförelse med äldre praxis löst strukturerade bruk av texter som antyds i domkyrkans och skolans musikhandskrifter kan vara möjligt just på grund av en annan uppfattning om vad som utgör mässans huvuddelar. En

---

45 Se Kalmar stadsbibliotek (fem stämmor i källa utan hyllsignum), Växjö stadsbibliotek, Mus. ms. 2 c–f, samt i Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel (D-W), Cod. Guelf. 326 Mus.-Hdschr.

46 Om man tillämpar Genettes distinktion mellan den interpretatoriskt obehandlade kategorin ”de facto anonymities” gentemot ”false anonymities” (akrostika, *noms de plume* m.m.) och ”anonymities of convenience” (där upphovspersonen varit känd men medvetet utelämnats p.g.a. kontextuella konventioner) faller det här behandlade stämmaterialet inom den förstnämnda kategorin. Genette 1997, s. 42–45.

47 Lindquist 1951, s. 5. Se även Fransén 1940, s. 31–32.

mässa där de bibliska läsningarna, predikan (i anslutning till Credo), instiftelseorden och kommunionen är de nödvändiga och bärande delarna behandlar helt enkelt musiken för propriet (eventuellt, även om detta verkar osannolikt, till och med ordinariet!) som något kompromissbart.⁴⁸ Detta är en ”kärvhet”, inte vad gäller musikalisk rikedom utan vad gäller förhållandet till den övertagna liturgiska traditionen. Om 1614 års handbok haft någon relevans, måste ju denna dock bedömas utifrån förutsättningarna att Västeråsgymnasiets blomstringstid under Rudbecks biskopstid och Jonas Columbus tid som *rector cantus* möjliggjorde en allt större repertoar- och instrumenttillgång, vilket verkar ha yttrat sig i vidlyftigare liturgisk praxis än vad som tidigare varit möjligt. Förekomsten av Gallus *Moralia*-motetter, med sina texter om sedernas förfall, i mässan (även om så i rent instrumentalt framförande, vilket får anses mindre troligt men inte helt kan uteslutas) visar att just skolans miljö i stor utsträckning påverkat liturgins utformning snarare än tvärtom. 1571 års kyrkoordning hänvisar i många avseenden till den svenska mässbokens sjätte upplaga från 1557, vilken ju dock var satt ur spel av Johan III:s liturgi.⁴⁹ Den senare verkar, som ovan redovisats, i vissa avseenden fortfarande följas under början på den här undersökta perioden.

Moler 71 (2d) har en hel del anonyma och oattribuerade konkor-danser i julmusiksamlingen *Cantilena latinae et germanicae* (RISM B/I, 1591:25). Såvitt känt är det enda bevarade exemplaret av detta tryck det i Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden. De vägar på vilka denna musik kopierats (antingen genom förkomna tryckexemplar, eller via en kedja av handskrifter) förtjänar riktade framtida efterforskningar.

Slutsatser och framtidsutsikter

Denna artikel visar på ett par riktningar i vilka framtida liturgi- och musikhistoriska studier kan sträckas ut för att öka kunskapen om gudstjänstlivet i Sverige (här specifikt Västerås) under det sena fem-

---

⁴⁸ Se även Andrén 1954, s. 344–346.

⁴⁹ *Messan på svensko, förbättrat*, 1557.

ton- och tidiga sextonhundratalet. Speciellt viktigt är det att sätta lokala och idiosynkratiska bruk i större sammanhang och integrera både material, metoder och resultat i den internationella musikforskningen rörande tillämpad liturgi under tidigmodern tid.

Det dokumenterade bruket av en rad oväntade musik- och textinslag i anslutning till mässan antyder en förskjutning av vikt från mässans helhetsstruktur (integritet) till något som vi skulle kunna kalla en undervisande liturgi med kommunion, där den övertagna traditionen med fastslagen, gemensam *de tempore*-ordning övergivits. Detta utesluter som framgått inte att musik från mässans tidigare historiskt-organiska sammanhang användes (såsom *Quam dilecta* m.fl. texter, tidigare inom "praeparatio ad missam" eller som introitus), utan gav endast en större frihet rörande användningen av samma repertoar, inom ramen för vad som nu kallades "kyrkotienst" snarare än mässa.

Källuppgifterna från Kungliga musikaliska akademiens riksomfattande inventeringsprojekt kommer så småningom att publiceras i en databas, där varje verk sorterats efter förvarande institution, hyllsignum, besättning, text och proveniens. Kombinerade sökningar med dessa typologier torde vara värdefulla för framtida liturghistorisk forskning. Av synnerligt värde blir den då erbjudna möjligheten att få en överblick av det totala beståndet i en lokal miljö vid en viss tidpunkt – här har vi bara fokuserat på en sådan, nämligen Västerås stiftsskola och domkyrka i början av 1600-talet. Liknande detaljgenomgångar av den bevarade repertoaren i andra svenska miljöer torde sammantagna kunna erbjuda en hel del ny kunskap om den svenska liturghistorien.

Summary

*Motets for Mass in the Cathedral and School of Västerås c. 1690–1520.
Implications for Liturgical History*

The cathedral of Västerås, with its affiliated diocesan school, was one of the most distinguished musical institutions of late sixteenth- and early seventeenth-century Scandinavia. Previous musicological research has examined the institutional organization of the school and,

to a limited extent, the repertoire that can be linked to the school and the cathedral through extant sources of polyphony. The present study investigates the liturgical implications of those musical sources that can be securely linked to the school before or during the earliest years of the episcopate of Johannes Rudbeckius (1581–1646, bishop of Västerås 1619–1646).

The polyphonic repertoire used in Västerås cathedral and diocesan school is placed in the context of regional and international pre-reformation and Lutheran liturgical traditions, as outlined both through attested polyphonic practice and through official church orders. Annotations and extant liturgical schemata in the sources of polyphony suggest an unexpected dissolution of some fundamental tenets in the forms and orders of the Mass. A preliminary conclusion from these suggestions is that a richness of polyphonic music without previous liturgical links to the order of the Mass was made possible in Västerås on account of a reorientation in the notion of the structure of the Mass, something that can also be linked to coeval and slightly later Swedish church orders, which are highly strict concerning some liturgical elements of the Mass but malleable as regards others.

Källor och litteratur

- Adell, Arthur, 1934, "1531 års svenska mässa och den gamla kultsången". *Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv* 9, s. 3–12.
- Andrén, Åke, 1954, *Högmässa och nattvardsgång i reformationstidens svenska kyrkoliv*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 22. Stockholm.
- Bergquist, Lena, 1991, *Skol- och kyrkomusik i Västerås 1620–1750. Musikutövning vid Rudbeckianska skolan*. C-D-uppsats, Institutionen för musikvetenskap, Uppsala universitet.
- Brolén, Carl Axel, 1893–96, *Bidrag till Västerås läroverks historia*, 2 bd. Västerås.
- Davidsson, Åke, 1952, *Catalogue critique et descriptif des imprimés de musique des XVIe et XVIIe siècles conservés dans les bibliothèques suédoises*. *Studia musicologica Upsalien-sia*, 1. Uppsala.
- Desmet, Marc, 2009, "A Neglected Chapter on Handl's Sources. Readings from the Swedish Manuscripts", *De musica disserenda* V/2, s. 7–23.
- Fransén, Natanael, 1940, *Koralbok till Then Svenska Ubsala Psalmboken 1645. Sveriges äldsta bevarade koralbok*. Del 1. Liturgia suecana, ser. B III:2:1. Stockholm.

- Genette, Gérard, 1997, *Paratexts. Thresholds of Interpretation*. Cambridge.
- Giese, Simone, 2007, "Versuch einer religiösen Kontrolle der Studenten durch geistliche und politische Eliten im Königsreich Schweden". Herman J. Seldershuis & Markus Wriedt (red.), *Konfession, Migration und Elitenbildung. Studien zur Theologenausbildung des 16. Jahrhunderts*. Brill's Series in Church History, 31. Leiden, s. 27–52.
- Göransson, Harald, 1999, "Musiken under reformationstiden". *Sveriges kyrkohistoria*, bd 3: *Reformationstid*. Stockholm, s. 260–270.
- Handbook, ther vthi är författadt, huruledes gudztiensten, medh christelighe ceremonier och kyrkiosedher, vthi wära svenska församlingar skal bliffua hållin och förhandladt*. Uppsala 1614.
- Handbuch der deutschen evangelischen Kirchenmusik*, Bd I: *Der Altargesang*, Teil 2: *Die mehrstimmigen Sätze*, red. Konrad Ameln. Göttingen 1942.
- Hedell, Kia, 2001, *Musiklivet vid de svenska Vasahoven, med fokus på Erik XIV:s hov (1560–68)*. Uppsala.
- Heinrich Isaac's Choralis Constantinus*. Book 3, transcribed from the Formschneider First edition (Nürnberg, 1555) by Louise Cuyler. Ann Arbor, MI 1950.
- Hemming, Sture, 1996, *Musiken i Västerås 1570–1995*. Västerås.
- Herl, Joseph, 2004, *Worship Wars in Early Lutheranism. Choir, Congregation and Three Centuries of Conflict*. Oxford.
- Jacobsson, Jacob, 1958, *Mässans budskap. En studie i de fasta sångpartierna i svenska mässan under reformationstiden*. Lund.
- Jeppesen, Knud, 1931, "Die 3 Gafurius-Kodizes der Fabbrica del Duomo, Milano". *Acta Musicologica* 3, s. 22–23.
- Kallstenius, Georg Gottfrid, 1923, "Musiken vid allmänna läroverket i Västerås före 1850". *Camena arosiensis. Festskrift vid det svenska gymnasiets trehundraårsjubileum*. Västerås, s. 183–208.
- Kjällerström, Sven, 1938, "Böndagarna under reformationstidevarvet". *Svensk teologisk kvartalskrift* 14, s. 24–43.
- KO 1571: *Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och användning*, red. Sven Kjällerström. Lund 1971.
- Kyhlberg, Bengt, 1974, *Musiken i Uppsala under stormaktstiden. Bidrag till dess historia grundade på en arkivinventering*, bd 1. Skrifter rörande Uppsala universitet, C: Organisation och historia, 30. Uppsala.
- Leaver, Robin, 2007, *Luther's Liturgical Music. Principles and Implications*. Grand Rapids.
- Lindquist, David, 1951, *Stockholms liturgiska tradition. Högmässa och bigudstjänster*. Stockholm.
- Liturgia Suecane Ecclesie catholicae et orthodoxae conformis. (Johan III:s röda bok)* [faks. av utgåvan 1576], red. Sigurd Kroon. Malmö 1953.
- Lundberg, Mattias, 2011, "The Proper of the Mass in Sixteenth- and Early Seventeenth-Century Liturgies and its Relationship to Other Types of de tempore Cycles". David J. Burn & Stefan Gasch (red.), *Heinrich Isaac and Polyphony for the Proper of the Mass in the Late Middle Ages and Renaissance*. Turnhout, s. 393–406.

- Luther, Martin, 1526, *Deutsche Messe und Ordnung Gottes Diensts*. Wittenberg.
- Luther, Martin, 1523, *Formula missae et communionis pro Ecclesia Wittembergensi*. Wittenberg.
- Melanchthon, Philipp, 1521, *Loci communes 1521, lateinisch-deutsch*, red. Horst Georg Pöhlmann. Gütersloh 1993.
- Messan på svensko, förbättrat*. Stockholm 1557.
- Moberg, Carl-Allan, 1942, *Från kunglig kyrko- och hovmusik till offentlig konsert. Studier i stormaktstidens svenska musikhistoria*. Uppsala.
- Molér, Wilhelm, 1917, *Förteckning över musikalier i Västerås allm. läroverks bibliotek till och m. 1850*. Västerås. [Exemplar i Västerås stadsbibliotek, med senare bibliotekariers annotationer.]
- Muncktell, Johan Fredric, 1843–46, *Westerås stifts herdaminne*, 3 bd. Uppsala.
- Noblitt, Thomas, 1968, "The Ambrosian Motetti Missales Repertory". *Musica Disciplina* 22, s. 77–103.
- Norlind, Tobias, 1907, "Musiken i Västerås under 1600-talet". *Kult och Konst*, s. 97–110.
- Norlind, Tobias, 1908, "Vor 1700 gedruckte Musikalien in den Schwedischen Bibliotheken". *Sammelbände der Internationalen Musik-Gesellschaft* IX/2, s. 196–231.
- Norlind, Tobias, 1944–45, *Från Tyska kyrkans glansdagar. Bilder ur den svenska musikens historia från Vasaregenterna till karolinska tidens slut*, 3 bd. Stockholm.
- Pahlmblad, Christer, 1998, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden*. Bibliotheca theologiae practicae, 60. Lund.
- Persson, Roland, 1973, *Johan III och Nova Ordinantia*. Bibliotheca theologiae practicae, 30. Lund.
- RISM: Répertoire International des Sources Musicales. [Elektronisk katalog:] opac.rism.info.
- Yelverton, Eric Esskildsen, 1920, *The Mass in Sweden. Its Development from the Latin Rite from 1531 to 1917*. Henry Bradshaw Society, 57. London.